

Bartoněk, Antonín

Trocha řecko-latinských etymologií neuškodí

Graeco-Latina Brunensia. 2016, vol. 21, iss. 1, pp. 151-162

ISSN 1803-7402 (print); ISSN 2336-4424 (online)

Stable URL (DOI): <https://doi.org/10.5817/GLB2016-1-8>

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/135493>

Access Date: 04. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Trocha řecko-latinských etymologií neuškodí

† Antonín Bartoněk

A few Greek and Latin Etymologies won't do any Harm

Abstract

The author examines the etymology of ca. 100 words whose forms have preserved in more Indo-European languages and whose origin can be traced back to a common source. These are e.g. proper names, numerals, business commodities, euphemistic names of tabooed animals, etc. For the sake of comparison, all preserved forms of these, either ancient or modern, are stated (e.g. in Classical Greek, Latin, Old Church Slavonic, Czech, German, Romance languages) together with the Indo-European stem they sprang from. The author also observes selected sound changes occurring throughout the development of these into the particular Indo-European languages.

Key words

etymology; comparative linguistics; Indo-European; Hittite; old Indian; old Iranian; Latin; Italian; Spanish; French; Czech; Slovak; Palaeoslavonic; English; German; Gothic; Etruscan; Mediterranean

Svůj výklad bych započal citováním začátečního dvojverší, tradovaného ústně mezi českými vzdělanci soustředěnými kolem Národního muzea v Praze na konci 19. století, kteří se ve svém vědeckém zápalu rádi zabývali historií českého jazyka. Ono dvojverší zní: „Je-li slovo *hrnec* od slovesa *hráti*, od čeho je *srnec*, smím-li se vás ptáti“. Citované dvojverší velmi dobře naznačuje úskalí, která očekávají člověka, jenž se bez rozmyslu pídí po původu nejrůznějších slov jen na základě jejich vnější podobnosti. Slovo *hrnec* opravdu nepochází od slovesa *hráti*, stejně jako by člověka ani nenapadlo, proč by výraz *nos* měl být od slovesa *nosit* nebo jméno ptáka *kosa* od slovesa *kosit*. Ale na druhé straně člověka bez spolupráce s jazykovědcem nenapadne ani to, že sloveso *platit* může mít něco společného se slovem *plátno*. A přece má! Naši předkové v dávné minulosti, kdy nebyly ještě peníze (nebo spíše když jich ještě nebylo běžně používáno), „neplatili“ penězi, ale směnou např. domácích zvířat nebo předmětů běžné potřeby; tak staří Římané platili ovce (latinsky *pecus* „ovce, brav“), z toho vzniklo latinské slovo pro „peníze“, *pecūnia*,¹ kdežto staří Čechové platili hlavně štučky *plátna*, z toho vzniklo české sloveso *platit*. Někdy musí člověk o pozadí slova vědět leccos z jeho historických souvislostí, zatímco jindy je člověku

1 Srov. Pokorný (1959–1969: p. 797).

jazykový původ slova patrný takřka na první pohled, jako u českého slova *medvěd*,² při jehož vyslovení jako bychom před sebou viděli statného huňáče, labužnický vylizujícího plástve medu v kmeni stromu, obletovaného lesními včelami – a přitom nám dnes nevádí, že mu říkáme *med-věd*, tj. „ten, kdo ví něco o medu“, místo původního slovanského kompozita, složeného ze subst. *medъ* a deverb. *-ědvъ*³ „jedlík medu“.

Brzy si ovšem při této své práci s jazykem začneme uvědomovat, že řešení uvedené tematiky má svoje meze a že k zjištění původu slova nestačí prostá povrchní zkušenost v studiu jazyka. O tom se přesvědčili lidé už ve starověku. Řecký filozof Platón chtěl v 2. pol. 5. stol. př. Kr. vypátrat ve svém dialogu *Kratylos*, od čeho pochází starořecký výraz ἄνθρωπος „člověk“.⁴ Zcela spolehlivě se však na to doposud nepřišlo. Dnes se zpravidla jen soudí, že to byla nejspíše složenina řeckých slov ἀνήρ „muž“ (2. pád ἀνδρός; složka *-ner-* je obsažena ve jméně římského císaře Neróna) + ὄψ „pohled, tvář“ (2. pád ὀπός), tedy že řecké slovo ἄνθρωπος znamenalo asi původně „mužská tvář“.⁵

Již v starém Řecku vzniklo tedy vědecké odvětví zvané „etymologie“, tj. nauka o správnosti (původu) slov. Avšak starověké i středověké etymologie bývaly dosti naivní, dokud koncem 18. století neodhalili hlavně angličtí a němečtí jazykovědci existenci starobylé indoevropské jazykové rodiny, sahající od Indie a Íránu přes Arménii, Řecko a přes velkou část staré Itálie (s navazujícími jazyky románskými) až po jazyky keltské, germánské, slovanské a baltské. V 19. a 20. století nastala potom doba největšího rozvoje jazykovědných etymologických studií, a ty se pak rychle rozšířily do sféry všech indoevropských jazyků, jak současných, tak i dávno (chetitština, góština), příp. i nedávno vymřelých (polabská slovanština, pobaltská pruština, některé staré keltské jazyky), stejně jako do starších fází moderních indoevropských jazyků, jako byly stará indiština a íránština, klasická řečtina a latina, staroitalská osko-umberština, stará angličtina a stará horní němčina, anebo církevní slovanština, tj. takzvaná staroslověnština.

Zejména vznikaly a stále vznikají etymologické slovníky pro jednotlivé z indoevropských jazyků i srovnávací slovníky všech indoevropských jazyků navzájem (C. D. Buck, 1949; J. Pokorný, 1959–1969; S. E. Mann, 1984–1987), příp. i s jazyky jiných jazykových rodin, zvláště semitské a ugrofinské. Srovnáváním slovanské slovní zásoby se u nás zabývali např. J. Holub a F. Kopečný a publikovali *Etymologický slovník jazyka českého* (1952). Poté vydal V. Machek *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského* (1957); následovala několikrát vydání českých etymologických slovníků J. Holuba a S. Lyera (od r. 1967), V. Machka (od r. 1968) a J. Rejzka (2001). Vznikají však i odborné monografie, věnované etymologickému bádání jako celku: tak A. Erhart a R. Večerka vydali *Úvod do etymologie* (1981) a v r. 2006 jej s kolektivem dalších spolupracovníků přepracovali pod názvem *Uvedení do etymologie: K pramenům slov*. Staroslověnskou slovní zásobu systematicky zpracovává *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*, vydávaný po jednotlivých sešitech od r. 1989 na Ústavu pro jazyk český Akademie věd ČR.

2 Viz Večerka (2006: p. 176).

3 Srov. Erhart & kol. (1998: Seš. 8, pp. 460n.).

4 Srov. Večerka (2006: p. 16).

5 Viz Ernout & Meillet (1967: p. 439) a Beekes (2010: p. 106).

K starořeckým a latinským etymologiím viz dále zvl. F. Novotný, *Latinská skladba* (1953), J. B. Hofmann, *Etymologisches Wörterbuch des Griechischen* (1949), A. Ernout & A. Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine* (1959–1960) a nově R. Beekes, *Etymological Dictionary of Greek* (2010).

V těchto pracích i v jiných studiích podobného typu se již od 19. stol. začala vytvářet a postupně se potom časem dotvářela pravidla pro objektivnější posuzování veškerých etymologických výkladů, abychom se s jejich pomocí vyvarovali kuriózních řešení na způsob oněch závěrů, zmiňovaných např. v našem shora uvedeném mottu o hrnci a srnci.

Jde o dvě hlavní zásady, které se musejí při zkoumání původu slov vždy dodržovat; jednak je totiž třeba respektovat hláskoslovnou strukturu srovnávaných slov ve shodě s předpokládaným a všeobecně uznávaným hláskovým vývojem jazyka, jednak musejí mít srovnávaná slova nějakou vzájemnou, třebas skrytou obsahovou souvislost, jež umožňuje odvození jednoho slova od druhého. Podle zkušenosti jazykovědců odpovídá oběma těmto požadavkům nejlépe vzájemná podobnost zejména u číslovek různých indoevropských jazyků, ale např. i u slov vyjadřujících rodinné vztahy. Tak i jazykově málo zkušený uživatel jazyka nalezne vzájemnou podobnost mezi totožnými číslovkami různých indoevropských jazyků při počítání do desíti. Číslovka 1 by vyžadovala podrobnější výklad, a proto ji ponecháme stranou, pro ilustraci však srovnáme u dalších číslovek navzájem např. čes. *dva/dvě*, a lat. *duo* < *duō (ale i angl. *two*, či něm. *zwei* s germánskými hláskovými posuny),⁶ anebo zvláště číslovky *tři*, *trēs*, *three*, *drei*,⁷ nebo *šest*, *sex*, *six*, *sechs*,⁸ či *sedm*, *septem*, *seven*, *sieben*,⁹ anebo *osm*, *octō*, *eight*, *acht*,¹⁰ příp. i *devět* (s počátečním *d-* podle následujícího *deset*), *novem*, *nine*, *neun*,¹¹ resp. *deset*, *decem*, *ten*, *zehn* (opět s germánským posunem).¹²

K tomu připojme paralely u rodinných jmen: čes. *matka*, lat. *māter*, angl. *mother*, něm. *Mutter*,¹³ nebo *bratr*, *frāter*, *brother*, *Bruder*,¹⁴ anebo *sestra*, *soror*, *sister*, *Schwester*,¹⁵ pouze indoevropské jméno pro „otce“ (lat. *pater*, angl. *father*, něm. *Vater*)¹⁶ staří Slované ztratili někde na své cestě z indoevropské pravlasti pod Kavkazem a nahradili je slovem *otec*, které je zřejmě odvozeno od důvěrného familiárního oslovení *atta*, doloženého příležitostně i v staré řečtině a latině,¹⁷ ba dokonce už u Chetitů v 2. pol. 2. tis. př. Kr., a později v jazyce starogermánských Gótů, sídlících ještě ve 4. stol. po Kr. při severních březích

6 Ie. *duyo; srov. Pokorný (1959–1969: pp. 228–232); Beekes (2010: p. 359).

7 Ie. *trei-es; srov. Pokorný (1959–1969: pp. 1090–1092); Beekes (2010: p. 1502).

8 Ie. *sueus; srov. Pokorný (1959–1969: p. 1044); Beekes (2010: pp. 433n.).

9 Ie. *septm; srov. Pokorný (1959–1969: p. 909); Beekes (2010: p. 448).

10 Ie. *h₂ēuteh₃; srov. Pokorný (1959–1969: p. 775); Beekes (2010: p. 1066).

11 Ie. **h₁n(e)un*; srov. Pokorný (1959–1969: pp. 318n.); Beekes (2010: pp. 427n.).

12 Ie. *deum; srov. Pokorný (1959–1969: pp. 191n.); Beekes (2010: pp. 311n.).

13 Ie. *meh₂ter; srov. Pokorný (1959–1969: pp. 700n.); Beekes (2010: p. 948).

14 Ie. **b^hreh₂ter*; srov. Pokorný (1959–1969: pp. 163n.); Beekes (2010: pp. 1589n.).

15 Ie. *suesor; srov. Pokorný (1959–1969: p. 1051); Beekes (2010: p. 436).

16 Ie. *ph₂tēr; srov. Pokorný (1959–1969: p. 829); Beekes (2010: pp. 1157n.).

17 Hofmann (1949: p. 27).

Černého moře (srov. rovněž různá důvěrná oslovení, jako *papa, táta* apod. v současných evropských jazycích).¹⁸

Vedle častých paralel uvedených dvou typů existují i jiné, téměř totožné dvojice či trojice slov, z indoevropského prajazyka víceméně náhodně dochovaných, např. čes. *viděti*, lat. *vidēre*;¹⁹ čes. *sekati*, lat. *secāre*;²⁰ čes. *seděti*, lat. *sedere*, angl. *to sit*, něm. *sitzen*;²¹ čes. *státi*, lat. *stāre*, angl. *to stand*, něm. *stehen*;²² ale některé shody jsou přitom pozdější, jako např. čes. *museti/musiti*, převzaté do češtiny až přímo z němčiny (viz něm. *müssen*, srov. i angl. *I must*).

V některých případech je naopak takováto vnější shoda dvou či více slov z různých jazyků jen matoucí, když totiž vznikla z původně různých základů: V latině máme sloveso *habēre*, které znamená totéž, co české „mít“. V angličtině máme podobně znějící sloveso *to have* se stejným významem (v němčině má totéž sloveso infinitivní podobu *haben*), ale hláskoslovný rozbor těchto dvou germánských slov ukazuje, že vznikla souhláskovým posunem ze starší formy, která původně začínala na **kap-*,²³ a ze srovnání s latinou z toho plyne, že v latině onomu anglickému *to have* a německému *haben* odpovídalo spíše latinské sloveso *capere* „brát, chytat“. Jakkoli není mezi pojmy „mít“ a „brát, chytat“ nějaký příliš velký obsahový rozdíl, z hlediska historického hláskového vývoje byla tedy na jedné straně latinské *habēre* a na straně druhé germánské *to have*, resp. *haben* zřejmě od původu dvě různá slovesa!²⁴

Zatím jsme tu mluvili hlavně o indoevropských slovech, o nichž je na první pohled víceméně jasné, že jsou si navzájem podobná jak svým jazykovým vzhledem, tak i svým věcným obsahem. Méně jasné to však je, aspoň na první pohled, např. u číslovky pro 100. Ta měla v staroslověnštině podobu *stto*, česky to zní dnes *sto*, latinsky to znělo původně *kentum* (později *centum*), řecky *έκατόν*, anglicky se to píše *hund-red*, německy *Hund-ert*; čeština tu tedy má na začátku slova sykavku *s* proti řeckému, latinskému a germánskému *h*. Jenže už v 19. století se přišlo na to, že baltoslovanské (a indoíránské) jazyky mívají dosti často sykavky *s*, *z* tam, kde má většina ie. jazyků závěrové souhlásky *k*, *g*, takže v češtině a jiných slovanských jazycích jsou proti latinskému *kentum* a řec. *έκατόν* tvary jako slovanské *sto* (či stind. *satám* a íránské *satem*) plně zdůvodnitelné.²⁵ Podobně jako ve slově *sto* nachází se sykavka *s* i v české číslovce *deset* proti souhlásce *k* v latinském *dekem/decem* a v řec. *δέκα*, *t/z* v angl. *ten*, něm. *zehn*,²⁶ nebo stejně jako v českém slově *srdce* proti lat. *cor* (2. p. *cordis*) a řec. *καρδιά*,²⁷ a dokonce i v českém slově *ves* se sykavkou na konci

18 Ie. **atta*; srov. Pokorny (1959–1969: p. 71); Beekes (2010: p. 165).

19 Ie. **ueid-*; srov. Pokorny (1959–1969: pp. 1125–1127); Beekes (2010: pp. 379n.).

20 Ie. **(s)ker-*; srov. Pokorny (1959–1969: pp. 895n., 938–945); Beekes (2010: p. 665).

21 Ie. **sed-*; srov. Pokorny (1959–1969: pp. 884–887); Beekes (2010: p. 376).

22 Ie. **steh₂-*; srov. Pokorny (1959–1969: pp. 1004n.); Beekes (2010: p. 601).

23 Srov. Pokorny (1959–1969: pp. 527n.).

24 Srov. Ernout & Meillet (1967: pp. 95nn., 287n.).

25 Viz Večerka (2006: pp. 51nn.); ie. **dkmtom*; srov. Pokorny (1959–1969: p. 192); Beekes (2010: p. 397).

26 Srov. pozn. 12.

27 Ie. **kēr(d)*; srov. Pokorny (1959–1969: pp. 579n.); Beekes (2010: p. 644).

proti řec. (φ)οἶκος „dům, obydlí“ (známému z řec. výrazu οἰκονομῖα či lat. *oeconomia* „zákonitost správy domu, hospodárnost, ekonomie“) a proti lat. *vīcus* „ves, osada, čtvrt“ (ještě v dnešní itálské znamená slovo *il vico* česky „uličku“). Všechna tato tři slova /řec. (φ)οἶκος, lat. *vīcus* a čes. *ves*/²⁸ patří mezi výrazy označující lidská obydlí a člověk se musí podívat, jak dobře si zvláště slova *ves* a *vīcus* dodnes zachovala svůj původní význam na cestě více než 50 stoletími, jež uplynula od doby rozpadu praindoevropského společenství (jazykovědci jej dnes kladou přinejmenším již do poloviny 4. tisíciletí př. Kr., tj. do doby před 5500 lety).²⁹

Zcela obdobně se objevuje česká sykavka z v českém *vezu*, *vůz* proti lat. *vehō* a něm. *Wagen* „vůz“,³⁰ avšak i v českém *zrno* proti angl. *korn* a něm. *Korn* „zrno“,³¹ anebo v českém *zima* proti lat. *hiems* a řec. χεῖμων „zima“. ³² Takovýchto příkladů shodných prajazykových východisek, projevujících se dodnes v různých jazycích, by bylo ovšem možno uvést ještě daleko větší počet.

Vybíráme z nich aspoň tyto následující příklady:

V řadě ie. jazyků je doložen slovesný kořen *bher-* s původním významem „nésti“. Objevuje se v řec. φέρει, lat. *fert*, staroind. *bhárati* „nese“, ale i ve slovanském, resp. českém *bere* (s malým obsahovým rozdílem českého „brát“ proti „nést“), ale i v angl. *to bear* „nést, snášet, rodit“ či v něm. (*ge*)*bären* „nést“, zvl. „nosit plod“ (o ženě); srov. angl. *born*, něm. *geboren* „narozený“.³³

V latině existuje slovo *nebula* „mrak“, v němčině je doloženo slovo *Nebel* „mlha“, stará řečtina má paralelu νέφος „mrak“ ze staršího *nebhos* a s množným číslem *nephea* < *nebhea* z původního ie. *nebhesa* „mraky“.³⁴ Přesně toto slovo máme dodnes v češtině, a to v zastaralém, básnickém (a „náboženském“) množném čísle *nebesa*. Věcná spojitost je zde v tom, že „mraky“ jsou na „nebi“, příp. na „nebesích“. V češtině se u zmíněného slova uplatnila náboženská představa nebe, kdežto v obou starověkých jazycích zvítězila pragmatická stránka měnícího se počasí na obloze.

Meteorologické pozadí má i slovansko-germánská paralela mezi českým slovem *vedro* a anglo-německým slovem pro „počasí“ (srov. angl. *weather* a něm. *Wetter*). – A podobně souvisí i latinské slovo *ventus* „vítr“ se souznačným angl. *wind*, příp. s něm. *Wind*; tato slova původně znamenala „vanoucí“ a byl to výraz utvořený od slovesa, které se skrývá v staroslověnském *vějati*, českém *váti*, německém *wehen*, stejně jako v řeckém ἄησι a staroind. *váti* „vane“.³⁵

„Přicházet“ se v latině řeklo *venire*, což pocházelo ze staršího *g^wemj-*; v řečtině se to řeklo βαίνειν, což vzniklo z *bamj-* a toto předtím z oslabeného prajazykového *g^wemj-*. Pro

28 Ie. **ueik-*; srov. Pokorný (1959–1969: p. 1131); Beekes (2010: p. 1055).

29 Srov. Bakker (2011: p. 171).

30 Ie. **ueǵ-*; srov. Pokorný (1959–1969: pp. 1118–1120); Beekes (2010: p. 1138).

31 Ie. **ǵerh-*; srov. Pokorný (1959–1969: pp. 390n.); Beekes (2010: pp. 268n.).

32 Ie. **ǵ^h(e)im-*; srov. Pokorný (1959–1969: pp. 425n.); Beekes (2010: p. 1619).

33 Ie. **b^her-n-*; srov. Pokorný (1959–1969: pp. 128–132); Beekes (2010: pp. 1562n.).

34 Ie. **neb^h-s-*; srov. Pokorný (1959–1969: pp. 315n.); Beekes (2010: p. 1012).

35 Ie. **h₂ueh-*; srov. Pokorný (1959–1969: pp. 82n.); Beekes (2010: p. 27).

germanisty se nabízí otázka, která zní takto: Které slovo stejného hláskového původu odpovídá tomuto slovesu v angličtině a němčině, když střídnicí za prajazykové *g^w* je pragermánské *k*? Odpověď není příliš těžká, jde o běžné anglické sloveso *to come* a stejně běžné německé *kommen*. Dostatečně to potvrzuje i gótské *qiman*, doložené v témž významu v textech ze 4./5. stol. po Kr.³⁶

Obtížnější je odpověď na další otázku: Latinské sloveso *sequor* „následuji“ je známé tím, že je od něho odvozena dvojice tzv. gerundiv *sequendus* („následující“) a *secundus*, z nichž druhé funguje hlavně jako řadová číslovka pro výraz „druhý“. Slovo *sequor* znamenalo „následuji“, tj. v podstatě „jdu za někým, příp. za něčím“ a totéž znamená i řecké *ἕπομαι*, které vzniklo náležitým hláskoslovným vývojem z velmi podobného staršího *sek^womai*.³⁷ Úkol pro čtenáře – germanistu zní podobně jako o odstavec výše: Které anglické nebo německé sloveso odpovídá řecko-latinským výrazům *sequor* a *ἕπομαι*? Je dobré podotknout, že obě germánské paralely představují poněkud odchylný způsob „(ná)sledování“ nežli pouhou „chůzi za někým“. Odpověď je pak snazší: jde o německé *sehen* a anglické *to see*, což obojí znamená „sledovat očima, pozorovat, vidět“.³⁸ Potvrzuje to opět gótské sloveso *saihvan* (vyslov *sehvan*), v uvedeném významu doložené. Slovo stejného původu je sice dovoleno i v staroindičtině, litevštině a irštině, avšak tam všude znamená pouze „následovat v chůzi“, takže se zdá, že významový odstín „sledovat očima, vidět“ byla asi jen germánská inovace.

Vedle indoevropských „prajazykových“ etymologií jsou pro nás zajímavé i dva novější jazykové okruhy, latinsko-románský a slovansko-český. V prvním z nich máme příležitost sledovat vývoj jazyka v rozsahu asi více než 26 století od doby po založení Říma (podle tradice v r. 753 př. Kr.), tj. od prvních starolatiných nápisů v 7. stol. př. Kr. přes vrcholný rozvoj starověké latiny v středomořském prostoru i v přilehlých částech antického světa v jižní, západní a střední Evropě, v Přední Asii a severní Africe (hlavně od počátku našeho letopočtu) až do dnešního rozsáhlého evropského i mimoevropského románského světa. Ten dnes vykazuje pestrý repertoár přibližně desíti románských jazyků (italština, španělština, portugalština, francouzština, rumunština – s dalšími jazykovými výhonky, které si buďto v poslední době činí nárok na uznání v podobě nových samostatných románských jazyků, např. katalánština a galicijština ve Španělsku, provensálština v již. Francii, sardština na ostrově Sardinii, rétorománština ve Švýcarsku a v sev. Itálii, moldavština v Moldávii a na Ukrajině, anebo v průběhu nedávné historie vymřely – dalmatština v dnešním Chorvatsku). A to ještě nebereme v úvahu samostatný vývoj španělštiny a portugalštiny v bývalých španělských a portugalských koloniích, hlavně v Latinské Americe, Africe a na Filipínách.

Římané byli sice od počátku vojensky zdatní a vypracovali se postupně ve vládce Středomoří. Ale od původu to byli prostí pastevci a zdatní zemědělci a to se obráží i ve vývoji jejich slovní zásoby. Několik ukázek: Latinské slovo *dēlīrium* „šílenství“ nebyl původně termín z okruhu lékařství; je odvozen od slovesa *dēlīrāre* „vybočovat z brázdy“. Slovo *lira*

36 Srov. Hofmann (1949: pp. 31n.); ie. **g^wem-*; srov. Pokorný (1959–1969: pp. 464n.); Beekes (2010: p. 192).

37 Ie. **sek^w-*; srov. Pokorný (1959–1969: pp. 896n.); Beekes (2010: p. 447).

38 Viz Meiser (1998: p. 95).

znamenal „brázdu“, a kdo byl tak nešikovný, že na svém poli neoral rovně, byl zkrátka „potrhlý“.³⁹

Když měl někdo pole u potoka („potok“ je latinsky *rivus*) a když přišlo sucho a potok skoro vyschnul a soused na druhé straně potok zahradil a svedl jej pouze na svoje pole, tak se z něho stal opravdový *rivālis*, čili (doslova) „soupeř za potokem“: původní význam slova *rival* je tedy „vychytralý (soused) za potokem“, nikoli „soupeř, sok v lásce“, jak se to dnes v evropských jazycích obvykle chápe.⁴⁰

A českému přídavnému jménu „výborný“ odpovídá latinský výraz *ēgregius* „(vybraný) ze stáda, výborný“ (*ē grege* = „ze stáda“), šlo tedy původně o označení zvířete, vybraného z ovčího nebo kozího stáda.

Konkrétní slova z hovorového jazyka se v latině dostávala i do právního jazyka: Latinský výraz pro „svědka“ (původně *ter-stis*, později *testis*) vznikl vzájemným propojením číslovky *tertius* „třetí“ a slovesa *stāre* „stát“, tedy osoba „stojící“ před soudem „jako třetí“ – tj. účastníci se soudního řízení vedle žalobce a obžalovaného.⁴¹

Do latiny se dostalo i mnoho slov z jiných starověkých jazyků. Byla to hlavně řečtina (např. filosofické a náboženské termíny, resp. odborné výrazy z oblasti uměleckohistorické), ale nejzajímavější je z nich vrstva slov, jejichž původ je nejasný, ale přitom tak pradávny, že jsou doložena – většinou jen v trochu pozměněné podobě – paralelně jak ve staré řečtině, tak v latině: Jsou to výrazy převzaté z prastarého středomořského substrátu a žijící jako civilizační výrazy i v četných současných evropských jazycích, jako jsou např. jména různých obchodních komodit: řec. (Ϝ)οῖνος, lat. *vinum*, čes. *vino*, angl. *wine*, něm. *Wein*;⁴² řec. ἐλαί(Ϝ)ᾶ, lat. *olīva*, čes. *oliva*, angl. *olive*;⁴³ řec. σῦκον, lat. *ficus*, čes. *fík*, angl. *fig*, něm. *Feige*;⁴⁴ řec. ῥόδον, lat. *rosa*, čes. *růže*, angl. *rose*, něm. *Rose*;⁴⁵ řec. κέρασος (pův. „ovoce z města Kerasús v sev. Anatolii“), lat. *cerasus*, angl. *cherry*, něm. *Kirsche*, čes. *třešně*, slov. *čerešňa* atd.,⁴⁶ ale např. i termín pro „kormidelníka“: řec. κυβερνήτης – lat. *gubernātor*.⁴⁷

Tajuplný starověký jazyk, etruština, byl např. prostředníkem, skrze nějž se řecké slovo *πρόσωπον* „tvář, maska“ proměnilo přes etruské *ϕersu* v latinské slovo *persōna* „osoba“ (pův. jen na jevišti).⁴⁸ Z etruštiny pochází rovněž slovo *fenestra* „okno“ (srov. něm. *Fenster*);⁴⁹ etruský původ vyznačuje i z přípony *-erna*, např. v latinském slově *lucerna* „lampa“.⁵⁰ Z kelt-

39 Srov. Pokorny (1959–1969: p. 671).

40 Srov. Pokorny (1959–1969: p. 330).

41 Srov. Ernout & Meillet (1967: p. 598); Pokorny (1959–1969: pp. 1006, 1091).

42 Ie. **uoh₁-no-*; srov. Pokorny (1959–1969: p. 1121); Beekes (2010: p. 1058).

43 Srov. Beekes (2010: p. 400).

44 Srov. Beekes (2010: p. 1421).

45 Srov. Beekes (2010: pp. 1289n.).

46 Srov. Pokorny (1959–1969: pp. 572n.); Beekes (2010: p. 677).

47 Srov. Beekes (2010: pp. 793n.).

48 Srov. Beekes (2010: p. 1240).

49 Srov. Pokorny (1959–1969: pp. 104n.); Beekes (2010: pp. 1545n.).

50 Srov. Pokorny (1959–1969: pp. 687n.).

ského jazyka starověkých Gallů, žijících tehdy hlavně v dnešní Francii a severní Itálii, se dostal do latiny výraz *paraverēdus* „příruční kuň, soumar“, z něhož vzniklo běžné německé slovo *Pferd* pro „koně“. ⁵¹ Při vývoji latiny na cestě do jednotlivých románských jazyků se do ní dostalo mnoho hovorových prvků i slov, hlavně z prostředí nižších vrstev a cizinců, mimo jiné vojáků, sloužících v řadách římských legií. Ti asi jako první přestali označovat koně slovem *equus* a začali mu říkat *caballus* (podle řec. καβάλλης „kobyla“), což bylo slovo, které se rychle rozšířilo po celém románském světě; srov. it. *cavallo*, špaň. *caballo*, franc. *cheval* aj.; ⁵² a hlava nepřítele nebyla už brzy pro vojáka *caput* (s nepravidelným 2. pádem *capitis*), nýbrž gramaticky zcela pravidelné hovorové slovo *testa*, což byl původně výraz pro „hliněnou nádobu, hliněný střep, křáp“ – a tak italské slovo *la testa* či francouzské *la tête* dodnes označuje „hlavu“, aniž mnoho Italů a Francouzů ví, co to slovo od původu znamenalo. ⁵³ V italštině pokračování latinského slova *caput* žije ve výrazu *capo di stazione* „přednosta stanice“; do češtiny se toto slovo dostalo v podobě *kápo* hlavně za druhé světové války jako označení pomocníka či důvěrníka z řad vězňů v nacistických koncentracích. ⁵⁴

Hovorové vzezření dostávají na své cestě do románských jazyků i latinská slova znamenající „mluvit, hovořit“ nebo „jíst“. Místo gramaticky složitě časovaného slovesa *loqui* „mluvit“ se např. v italštině a francouzštině používá expresivnějšího, tj. výraznějšího slovesa *parlare/parler* < *parabolāre* (z řečtiny) „připodobňovat, podotýkat, vypravovat, hovořit, povídat, mluvit“, nebo ve španělštině slovesa *hablar* < *fābulārī* „bájit, vymýšlet, vypravovat, hovořit, povídat, mluvit“, anebo namísto gramaticky nesnadného *edere* nebo *ēsse* (mimochodem odpovídajícího českému *jíst*) má italština a francouzština sloveso *mangiare/manger* < *manducāre* (původně „žvýkat“).

Latinský, příp. řecko-latinský element byl v románských jazycích rozhodně převažující. Proto překvapuje, že se v nich ojediněle prosazují v důležitých funkcích a významech např. i slova germánského původu, a to např. v označování světových stran. V přídavných jménech se tu sice i v románských jazycích uplatňují ve větší či menší míře latinské termíny *orientālis* „východní“, *occidentālis* „západní“, *septentrionālis* „severní“, *meridionālis* „jižní“, ale základní podstatná jména označující světové strany jsou germánská: ital. *est, ovest, nord, sud*, franc. *est, ouest, nord, sud* – a dodejme, že se kupodivu např. i slovo „bohatý“ řekne v ital. *rico* a ve franc. *riche* (srov. angl. *rich* a něm. *reich*).

Pokud jde o slovanské etymologie, odkazují tu na citované práce A. Erharta a R. Večerky, zvl. na jejich kapitoly o sémantických změnách, ⁵⁵ a zejména pak o slovech tabuizovaných (tj. nedovolených, zakázaných) a o jejich nahrazování eufemistickými slovy, „která tabuovému zákazu nepodléhají a mohou tabuizované výrazy zastupovat“. ⁵⁶

Tak např. shora zmiňované české slovo *medvěd* vzniklo zřejmě tak, že si náš dávný slovanský předek netroufal vyslovit jeho indoevropské jméno, reprezentované latinským

51 Srov. Pokorný (1959–1969: p. 861).

52 Srov. Beekes (2010: p. 611).

53 Srov. Pokorný (1959–1969: p. 1058).

54 Srov. Pokorný (1959–1969: pp. 529n.).

55 Viz Večerka (2006: pp. 163n.).

56 Viz Večerka (2006: pp. 175nn.).

slovem *ursus*, řeckým ἄρκτος nebo chetitským *hartagga*, aby se najednou nějaký huňatý Miša, takto zavolán, neobjevil před vchodem do jeho chalupy.⁵⁷ Strach měli naši předkové i z hadů, proto i jejich jména všelijak opisovali: naše *užovka* je prostě „úzká“, i spřízněné latinské slovo *anguis* souvisí s latinským přídavným jménem *angustus* „úzký“,⁵⁸ latinský výraz *vipera* „zmije“ je také jen opis (vznikl z *vivi-para* na základě starověkého názoru, že zmije „rodí živá mláďata“, srov. *vivus* „živý“, *pario* „rodím“). Ale nejčastěji byl had v latině nazýván popisným výrazem *serpens* „plazící se, plaz“.⁵⁹

* * *

Jiná zajímavost jsou jména českých řek. Všechny řeky v Čechách, na Moravě i ve Slezsku mají ženská jména. Jedinou výjimkou je Labe; to je v češtině středního rodu (ale latinské *Albis*, slovo patrně keltského původu, bylo rodu mužského!).⁶⁰ Obecně se soudí, že tato ženská pojmenování českých řek nějak souvisejí s jejich velmi častou příponou *-(a)va*. To je přípona vzniklá ze starogermánského feminina *ahwa*, tj. ženského substantiva, doloženého v gótsčině ve významu „řeka“, v starohornoněmeckém *ouwa* a v současném německém *Au(e)* „luh, niva, močál“ (srov. např. německé *Moldau* „Vltava“, ale viz např. i výraz *Scandin-avia*), a mimoto ovšem rovněž v latinském obecnějším výrazu *aqua* „voda“.⁶¹ Zakončení *-ava* působilo zřejmě u českých řek na první pohled jako česká přípona, spolehlivě skloňovatelná v ženském rodě. (Dodejme ovšem, že německé středověké a novověké názvy řek končily často i na *-ach*; srov. např. na Moravě německé názvy brněnských řek *Schwarzach* „Černá řeka“ × *Weissach* „Bílá řeka“ – proti staršímu *Švarcava/Svitava* a dnešnímu *Svratka/Svitava*.)

Zakončení na *-ava* je v českých názvech našich řek v každém případě velmi časté (srov. *Vltava*, *Sázava*, *Jihlava*, *Svitava*, *Morava* atd.), řidčeji bývá na konci pouhé *-va* (*Bečva*) nebo aspoň *-a* (*Radbuza*, *Berounka*, *Jizera*, *Nežárka*) anebo *-e* (*Ohře*, *Orlice*, *Lužnice*, *Dyje*, *Moravice*) – tedy, jak už bylo řečeno, vždy (až na zmíněné *Labe*) jsou tato označení ženského rodu. Nicméně např. hned na Slovensku je tomu jinak: vedle feminin (např. *Orava*, *Kysuca*, *Nitra*) tu často nacházíme i názvy řek v maskulinu (*Dunaj*, *Váh*, *Hron*, *Poprad*, *Hnilec*). Jednotný rod, jak je tomu např. v češtině, nacházíme i u některých jiných národů (u starověkých Řeků to byl rod mužský, protože hlavní říční bohové byli obvykle muži, např. Πηνειός, Ἀχελῷος, Μαίανδρος).

Zakončím svůj výklad zmínkou o označování cizinců na různorodém etnickém pomezí:

Řekové říkali cizincům βάρβαροι, protože se jim zdálo, že pořád říkají něco nesrozumitelného, co znělo jako slovo *barbar* apod. (dnes se ví, že se na řeckém ostrově Krétě mluvilo ještě v polovině 1. tis. př. Kr. jakýmsi neřeckým jazykem s velmi častou souhláskou

57 Ie. **h₂rtko-*; srov. Pokorny (1959–1969: p. 875); Beekes (2010: p. 133); viz též pozn. 3.

58 Srov. Pokorny (1959–1969: pp. 43n.); Beekes (2010: p. 4).

59 Ie. **serp-*; srov. Pokorny (1959–1969: p. 912); Beekes (2010: p. 463).

60 Srov. Pokorny (1959–1969: p. 30).

61 Srov. Ernout & Meillet (1967: pp. 41n.); Pokorny (1959–1969: p. 23).

r a přemírou samohlásky a).⁶² Nedivme se starým Řekům, že cizincům říkali *barbaři*. Podobně naši předkové měli za sousedy lidi, kteří při mluvení rovněž vydávali zvuky, které našim předkům nedávaly smysl, a proto jim dávní Čechové i Slováci a Poláci začali říkat *Němci*. A když se potom časem chtěli od nich dozvědět, co je to za jazyk, jakým oni mluví, tak jim ti Němci odpovídali, že mluví *diut-isk*, to jest v jazyce svého „lidu“, tedy „lidově, po domácku“ (víme, že germánští Gótové označovali lidi svého vlastního kmene podobným slovem *thiuda* „národ, lid“); časem se výraz *diut-isk* změnil v jakési *djeotš*, dnes má v němčině podobu *deutsch* a překládá se jako „německý, německy“. Naši předkové slyšeli slovo *diut-isk* trochu jinak, asi jako *tsudz*, a časem si z něho Slováci vytvořili přídavné jméno *cudzí* (tak toto přídavné jméno vyslovují Slováci dodnes) a my jsme nakonec jazykový vývoj slova *diu-tisk* > *tsudz* > *cudzij* dovedli do konečné novočeské podoby *cizí*. Pro Němce tedy slovo *diut-isk* označovalo jazyk jejich „vlastního kmene“, pro Slovany to byl jazyk „(němých) cizinců“.⁶³

Problémy s označováním cizinců řešili i Římané ve styku s Řeky. Řekové sami sebe označovali slovem Ἕλληνες, ale první Řekové, kteří se dostali do kontaktu s Římany, patřili k celkem málo výraznému řeckému kmeni Graiků v sz. Řecku při Iónském moři.⁶⁴ Podle jejich jména pojmenovali Římané Řeky *Graeci* a řečtinu *lingua Graeca*, a název *Graeci* přešel ve středověku i do češtiny v podobě *Hřéci*, *Hřekové*, později *Řekové*. Obdobný postup – pojmenovávat totiž sousední, i dále na východ od Rýna usídlené germánské kmeny podle Římanům nejbližší skupiny germánských Alamanů/Alemanů při řece Rýnu – uskutečnili v raném středověku pořímsťení budoucí Francouzi v Gallii (a spolu s nimi i budoucí Španělé v Hispanii), když začali prakticky všechny středoevropské germánské kmeny i jejich jazyk postupně označovat termínem *alemand* (špaň. *alemán*) „alamanský“, později „německý“.

A touto úvahou, směřující až na dnešní románsko-germánské pomezí, končí tento můj výklad, který měl svůj počátek kdesi daleko mezi Kavkazem a Černým mořem, kde Slované kdysi ztratili své původní prastaré indoevropské jméno pro otce rodiny v podobě *patér* apod.

Tato cesta v prostoru a čase je pro člověka opravdu určitým malým dobrodružstvím, neboť on vlastně může při hledání jazykových souvislostí cestovat po celém světě. Anglické místní jméno *Oxford* znamená v angličtině „Volský Brod“, podobně jako tentýž pojem označuje i starořecké slovo βόσπορος (srov. řecké βούς „vůl, kráva“, jež hláskově přesně odpovídá anglickému slovu *cow* „kráva“⁶⁵ a řeckému výrazu πόρος, jež znamená „přechod přes řeku, brod“⁶⁶); přitom Bospor je průliv mezi evropskou a asijskou částí Istanbulu a údajně obdržel své jméno od toho, že prý nejvyšší řecký bůh Zeus přeplaval kdysi tuto mořskou úžinu v podobě býka, když pronásledoval foinickou princeznu Európu, do níž se zamiloval.

62 Srov. Pokorný (1959–1969: p. 92); Beekes (2010: p. 201).

63 Srov. Večerka (2006: p. 45); jiný výklad výrazu „cizí“ viz u Večerky (2006: p. 221).

64 Srov. Ernout & Meillet (1967: p. 280).

65 Ie. **g^weh₂u-*; srov. Pokorný (1959–1969: p. 482); Beekes (2010: pp. 232n.).

66 Ie. **per-*; srov. Pokorný (1959–1969: pp. 816n.); Beekes (2010: pp. 1163n.).

A slovo Istanbul, ač se na první pohled tváří jako slovo čistě turecké, vzniklo z řeckého obratu εις τὰν πόλιν „do města“ (později vyslovovaného *is-tim-boli*), jímž Turci v 15. století označovali byzantské hlavní město, když tehdy po desítky let obléhali někdejší starořecké Βυζάντιον, zvané v té době Κωνσταντινούπολις (či česky *Carigrad*), až je v r. 1453 konečně dobyli.

Anebo porovnej první složku názvu indického pohoří *Hima-laja* se staroindickým *héman* „v zimě“, či s chetitským *gimmanza* „zima“ a se starořeckým χειμών „zima“ i s dodnes používaným novořeckým χειμώνας, s latinským výrazem *hiems* a konečně i s naším českým *zima*.⁶⁷ Dlouhá staletí i tisícovky kilometrů ustupují tu všude do pozadí před sémantickou totožností i hláskoslovným vzezřením těchto navzájem značně podobných slov.

Toto srovnávání má jen jediný nedostatek: že jsou to shody poměrně izolované, navíc dnes většinou omezené pouze na slova okrajová, archaická a málo používaná – dostačující sice k tomu, aby se zdůraznila jejich původní indoevropská identita, ale k usnadnění konkrétního jazykového dorozumění to prakticky mnoho nepomáhá. Tak se např. dřevěná tyč, původně větev, jež umožňovala primitivnímu zemědělci ovládnutí kravského spřežení při orání, nazývala ve staroindičtině *yugám*, chetitsky *jugan*, starořecky ζυγόν, latinsky *iugum*, anglicky *yoke*, německy *Joch*, staroslověnsky *igo* a česky *jho*.⁶⁸ Přitom už dnes skoro ani nevíme, jak tento pracovní předmět vypadal. Ale představa, že to slovo přežilo v poměrně nezměněné podobě desítky staletí, nás dodnes bezpochyby naplňuje nezměrným údivem a úžasem.

Bibliografie

- Bakker, E. J. (2011). *A Companion to the Ancient Greek Language*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Beekes, R. S. P. (2010). *Etymological Dictionary of Greek* (2 Vols.). Leiden: Brill.
- Bičovský, J. (2012). *Stručná mluvnice praindoevroštiny*. Praha: Comenius.
- Buck, C. D. (1949). *A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages: A Contribution to the History of Ideas*. Chicago: University of Chicago Press.
- Clackson, J. (2009). *A Companion to the Latin Language*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Erhart, A., & Večerka, R. (1981). *Úvod do etymologie*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Erhart, A., & kol. (1997–2004). *Etymologický slovník jazyka staroslověnského* (Seš. 7–12). Praha: Academia.
- Ernout, S., & Meillet, A. (1959–1960). *Dictionnaire étymologique de la langue latine*. Paris: Klincksieck (4. vyd. tamtéž 1967).
- Filipec, J., & Daneš, F. (1978). *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Praha: Academia.
- Havlová, E., & kol. (1989–1996). *Etymologický slovník jazyka staroslověnského* (Seš. 1–6). Praha: Academia.
- Hofmann, J. B. (1949). *Etymologisches Wörterbuch des Griechischen*. München: Oldenbourg.

67 Srov. Ernout & Meillet (1967: p. 294); viz pozn. 32.

68 Ie. **ieug-*; srov. Pokorný (1959–1969: p. 1117); Beekes (2010: pp. 502n.); Havlová & kol. (1994: Seš. 4, p. 238).

- Holub, J., & Kopečný, F. (1952). *Etymologický slovník jazyka českého* (3. vyd.). Praha: Státní nakladatelství učebnic.
- Holub, J., & Lyer, S. (1967). *Stručný etymologický slovník jazyka českého se zřetelem k slovům kulturním a cizím*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství (4. vyd. tamtéž 1992).
- Janyšková, I., & kol. (2006–2014). *Etymologický slovník jazyka staroslověnského* (Seš. 13–17). Praha: Academia; Brno: Tribun EU.
- Lamprecht, A. (1987). *Praslovanština* (Spisy Univerzity J. E. Purkyně v Brně, Filozofická fakulta, 266). Brno: Univerzita J. E. Purkyně.
- Machek, V. (1957). *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd (2. vyd. Praha: Academia 1968; 5. vyd. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2010).
- Mann, S. E. (1984–1987). *An Indo-European Comparative Dictionary* (2 Vols.). Hamburg: Buske.
- Meiser, G. (1998). *Historische Laut- und Formenlehre der lateinischen Sprache*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Novotný, F. (1953). *Latinská skladba*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Pokorný, J. (1959–1969). *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch* (2 Bde.). Bern – München: Francke.
- Rejzek, J. (2001). *Český etymologický slovník*. Voznice: Leda (2. vyd. tamtéž 2012).
- Vavroušek, P. (2009). *O rekonstrukci praíndoevropštiny* (2. vyd.). Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- Večerka, R., & kol. (2006). *Uvedení do etymologie: K pramenům slov*. Praha: Lidové noviny.